

Валентина Тищенко,
молодший науковий співробітник
відділу навчання української мови і літератури

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті подається теоретичне обґрунтування проблеми розвитку літературно-творчих здібностей старшокласників у процесі вивчення української літератури. Автор досліджує такі поняття: читацькі здібності, читацька уява, читацькі почуття і емоції та інші, які безпосередньо впливають на розвиток літературно-творчих здібностей старшокласників.

Ключові слова: літературно - творчі здібності, художня уява, читацькі здібності, творче сприйняття, читацькі емоції, оцінні судження, образне мислення, творчість .

В статье представлено теоретическое обоснование проблемы развития литературно-творческих способностей старшеклассников в процессе изучения украинской литературы. Автор исследует такие понятия: читательские способности, читательское воображение, читательские чувства и эмоции и другие, которые непосредственно влияют на развитие литературно-творческих способностей старшеклассников.

Ключевые слова: литературно - творческие способности, художественное воображение, читательские способности, творческое восприятие, читательские эмоции, оценочные суждения, образное мышление, творчество.

The article deals with the theoretical basing of the problems literary and creative abilities of high school papules in the studying of Ukrainian literature. The author explores the following concepts: reading skills, reader's imagination, feelings and emotions of readers and others that directly affect the development of literary and creative abilities of high school papules.

Key words: literature - art, artistic imagination, reading skills, creative perception, reading emotions, evaluative judgment, own opinion, creativity.

Літературу в школі варто розглядати не як окремий навчальний предмет, а як цілий комплекс особливих ефективних засобів, спрямованих на створення кращих умов для навчання і виховання молодих поколінь, підготовки їх до життя і праці, активної громадської діяльності [1]. У матеріалах реформи загальноосвітньої і професійної школи звертається увага на необхідність посилення ролі уроків літератури у формуванні духовно багатой, гармонійно розвиненої особистості з високими моральними ідеалами й естетичними потребами. Сучасний учень потребує навчання, що забезпечить розвиток творчого мислення, самостійності й активності в навчальній діяльності, уміння набувати нові для себе знання, а не заучування чужих висновків, слів, думок. Тому відхід від форм і методів навчання, які гальмують розвиток, не залишають місця вільному вибору видів і методів її самостійної художньо-творчої діяльності, заохочення будь-яких навчальних та творчих успіхів, активне запровадження гуманістичних моделей і технологій спілкування, навчання, виховання – такі головні умови ефективної організації роботи з розвитку літературно-творчих здібностей старшокласників.

Незважаючи на значну кількість теоретичних і емпіричних досліджень, які було проведено за останні роки у методиці навчання літератури, напрацьований досвід щодо інноваційних навчальних технологій вивчення літератури, розвитку творчих здібностей учнів (Н.Волошина, О. Ісаєва, М.Кудряшов, О. Куцевол, Л. Мірошниченко, О.Мазуркевич, В.Неділько Є. Пасічник, Б. Степанишин, Г. Токмань, В.Цимбалюк, З.Шевченко), а також практичний досвід вчителів-словесників України, все ж залишається актуальною проблема самореалізації особистості у різних видах творчості, зокрема літературної та суміжних з нею. Дослідження філософської, психолого-педагогічної і методичної літератури дозволяє стверджувати, що розвиток творчої діяльності учнів 10-11 класів на уроках літератури можливий на основі використання певної системи впливів на особистість – способів організації навчально-пізнавальної діяльності та психолого-педагогічного забезпечення. Така методика вивчення літератури

має бути особистісно зорієнтованою, оскільки саме цей аспект розвитку творчої особистості в сучасній науці визначено як провідний і перспективний. Інтерес сучасної методичної науки до дослідження проблеми літературного розвитку школярів пояснюється тим, що теоретичний і практичний досвід вирішення даної проблеми, накопичений в період зародження і становлення методики як науки, не був предметом об'єктивного аналізу і не отримав цілісного віддзеркалення в історико-педагогічній літературі.

В умовах переорієнтації процесу навчання на суб'єкт-суб'єктне виникла необхідність пошуку нових підходів до організації навчальної діяльності учнів на уроках української літератури, способів організації взаємодії учасників літературно-творчого процесу. Для успішного вирішення цього завдання необхідно розвивати в учнів літературні здібності, оскільки реалізація виховного потенціалу художньої літератури багато в чому залежить від рівня їхнього розвитку. У зв'язку з вирішенням цього завдання вчителів-словесників необхідні знання сутності, специфіки, психологічної структури та основних психолого-педагогічних умов ефективного розвитку літературних здібностей школярів. Відсутність програмового і навчально-методичного забезпечення інтегрованого змісту, де б системотворчим компонентом виступала літературна творчість, дається взнаки. Дослідженню проблеми зв'язку методики літератури з багатьма видами мистецтва, зокрема живописом, графікою, музикою, кіно, театром, балетом тощо, які іншими художньо-зображувальними засобами відтворюють дійсність і внутрішній світ людини, присвячена монографія С.Жили "Теорія і практика вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах загальноосвітньої школи". Формування інтересу старшокласників до літературно-художньої творчості, підсиленої живописом і художньою графікою поки що не було об'єктом спеціальних наукових досліджень.

У поняття літературних здібностей входять споріднені літературно-творчі й читацькі здібності, які тісно пов'язані між собою. Завдяки такому

взаємозв'язку розвиток літературно-творчих здібностей зазвичай позитивно позначається на розвитку читацьких здібностей, і навпаки. Проте, не зважаючи на їхню близькість, літературно-творчі і читацькі здібності мають і свої специфічні особливості і відмінності. Так, у структурі читацьких здібностей слід назвати читацьку уяву, в результаті діяльності якої на основі художнього тексту читач створює власні читацькі образи шляхом різних способів творення образів: *аглотинації*, тобто «склеювання» різних, непокєднваних у повсякденному житті частин, *гіперболізації* – парадоксального збільшення або зменшення предмета або окремих його частин, *схематизації* - способу створення образів фантазії, *типізації*, *акцентування*. Найбільш характерною особливістю читацької уяви є нерозривний зв'язок між словом і образом. У письменника цей зв'язок переважно виявляється в тому, що він предмет своєї уяви матеріалізує в художньому слові, тобто проробляє шлях від образу до слова, а читач проробляє ніби зворотний шлях: від автора слова до відтворення на його основі свого власного читацького образу. Індивідуальні словотворення змушують читацьку уяву активно працювати, відчувати естетичну вартість художнього твору.

Характерною особливістю читацької уяви є її психологізм. Психологізм читацької уяви дає змогу читачеві ставити себе на місце того чи іншого персонажа, підтримувати його погляд, вживатися в його стан, іншими словами – без психологізму читацької уяви неможливі ні психологічна чутливість читача, ані його здатність до емпатії (співпереживання). Із психологізмом читацької уяви тісно пов'язана і емоційність – здатність переживати в уяві чужі почуття.

Характерною особливістю читацької уяви є також її здатність з допомогою окремих художніх деталей створювати цілісні картини й образи, які фактично відсутні у творах.

Завдяки творчому характеру читацької уяви читання різних видів літератури, і передусім художньої літератури, є свого роду співтворчістю

читача. Не випадково письменники у своєму творчому процесі враховують і творчий потенціал читацької уяви: літературний твір лише тоді впливає на читача, коли читач бачить все, що йому показує письменник, коли автор твору дає можливість читачеві теж «уявити» - доповнити, додати - картини, образи, фігури, характери, дані літератором, із власного читацького досвіду, запасу його, читача, вражень, знань. Отже, уява як психічний процес створення образів предметів і ситуацій шляхом переведення попередніх знань людини в нову комбінацію – невід’ємна складова творчої діяльності.

До здібностей, що формуються в процесі читацької діяльності, слід віднести і мислення словесно-художніми образами. В силу образної природи художньої літератури, поряд з читацькою уявою, здатність мислити словесно-художніми образами в структурі читацьких здібностей також є одним з базових компонентів. Проте в порівнянні з «уявою читача» в сучасних дослідженнях інтелектуальній складовій читацького сприймання не приділяється достатньої уваги. Більше того, деякі дослідники всякі образні дії свідомості трактують тільки як щось позбавлене розумності і логічності, тобто закономірної організованості.

Численні висловлювання сучасних письменників про читача також свідчать про те, що вони в читачеві насамперед і найбільше цінують його здатність до співпереживання. Така висока оцінка ролі емоційного компонента в структурі читацьких здібностей не випадкова, оскільки емоційність і образність – специфічні особливості будь-якого високохудожнього твору мистецтва, в тому числі і художньої літератури.

У сучасній науковій літературі різні автори, коли йдеться про емоційну сторону читацького сприйняття художньої літератури, вживають різні терміни: емоційна сприйнятливість (Л. Айзерман, Л.Грішіна, Н.Мещерякова, В. Сухомлинський), емоційна вразливість (Л. Жабицька, Б. Додонов), художні переживання (Е.Целма, Ю. Шор), естетичні почуття (А.Васадзе). Всі ці терміни зазвичай вживаються як синоніми і не викликають принципових заперечень. Однак, щоб підкреслити специфіку почуттів, які виникли у

процесі сприйняття художнього тексту, доцільніше вживати такі поняття, як читацькі почуття і читацькі переживання, за аналогією «читацька уява».

Читацькі почуття ми розуміємо специфічні почуття, що виникають у процесі сприйняття художньої літератури та відрізняються від звичайних, життєвих почуттів. Що ж до самого читацького переживання, то під ним розуміється емоційна реакція читача на твір. Читацькі переживання можуть мати три види: переживання за героїв літературного твору, тобто співпереживання; особисті читацькі емоційні реакції, які проявляються у ставленні до персонажа, і, нарешті, емоційне ставлення читача до автора.

Л. Виготський цілком справедливо наголошує на принциповій відмінності читацьких переживань від життєвих переживань, тобто тих переживань, які ми відчуваємо в реальному повсякденному житті. Їх відмінність обумовлена тим, що читацькі переживання викликаються не реальним життям, а життям уявним, її письменницьким відображенням, літературним образом, про нереальність яких читач знає.

Слід відзначити ще одну специфічну особливість читацьких переживань: читач в процесі читання може переживати і ті почуття, які він раніше не відчував ні в реальному житті, ні в у своєму читацькому досвіді. Завдяки співпереживанням ці нові для читача почуття трансформуються в його суто особистісні почуття, і завдяки емоційній пам'яті вони стають його особистим надбанням. У цьому і проявляється велика здатність художньої літератури і мистецтва збагачувати і облагороджувати емоційний світ і досвід людини.

У зв'язку з цією специфічною особливістю читацьких емоцій слід ще раз підкреслити їх дієвість, здатність спонукати «читачів до внутрішньої активності, спрямованої на осмислення зображеної у творі дійсності і в той же час на оцінку самого твору.

Особливо наочно інтелектуальний характер читацьких почуттів проявляється в читацьких оцінках, які зазвичай включаються в читацькі

переживання у процесі сприйняття художнього твору. Оцінний характер читацьких емоцій в сучасній науці є загально визнаним.

У читацькій діяльності важливою є словесно-логічна пам'ять, оскільки художня література є мистецтвом слова. Однак слід підкреслити, що цей вид пам'яті найбільш цінний за умови високого рівня розвитку образної й емоційної пам'яті. У разі ж низького рівня її розвитку та домінування словесно-логічної пам'яті читач «витагує» з художньої літератури і засвоює в основному інформацію, позбавлену образного та емоційного начал.

Робота з картинами до літературного твору сприяє збагаченню фонду асоціацій, а також творчому прочитанню виучуваного твору. Старшокласники особливо потребують синтезу літератури й ілюстрації, тому що злиття мистецтв своєю емоційною і романтичною спрямованістю формує внутрішній світ школяра.

Уява з усіх пізнавальних процесів найтісніше пов'язана з естетичним смаком. Вона має безпосередній зв'язок з творчістю старшокласника, оскільки формує чуттєвий образ ще не існуючого предмета – предмета, яким він буде (чи повинен бути) після його перетворення в ході практичної діяльності. Очевидно, що цей образ буде містити в собі певну оцінку очікуваного предмета, зокрема, його естетичну оцінку, що впливатиме на формування пізнавальних смаків.

Оскільки сприйняття літературного твору має оцінний характер, до спеціальних компонентів структури читацьких здібностей слід віднести і літературно-критичні здібності. Їх сутність можна визначити як здатність читача до аналізу, інтерпретації та критичної оцінки прочитаного твору. Особливо велика значимість цього компонента для орієнтування школяра в сучасному літературному процесі. Розвиток літературно-критичних здібностей дозволяє школяреві безпомилково відрізнити справді художні твори від малохудожніх.

За своєю структурою літературно-критичні здібності – складне утворення. У першу чергу слід назвати в структурі літературно-критичних

здібностей такі компоненти, як: читацьку самостійність, критичність розуму, яка виявляється у здатності бачити художні прорахунки у творі, читацький смак як здатність відчувати різницю між текстом справді художнім і нехудожнім, співчувати прекрасному в поєднанні з проникливим здоровим глуздом, естетичну сприйнятливність не тільки змісту, а й художньої форми твору, його художньої своєрідності, здатність виразити в слові свої оцінки і судження про прочитане в творі.

Оскільки в процесі сприйняття літературного твору спілкування читача з його автором здійснюється за допомогою мови, поряд з емпатією велику роль відіграють і мовні здібності. Без них навіть із високим рівнем розвитку інших читацьких якостей повноцінне сприйняття твору неможливе. Отже, мовні здібності є «некомпенсуючим компонентом».

Як відомо, основною функцією мови є спілкування. Тому мовленнєві здібності є не що інше, як здатність до спілкування засобом мови. Мовні здібності необхідні не тільки в процесі творення письменником художнього твору, але рівною мірою вони потрібні і в процесі сприйняття літературного твору. Завдяки мовним здібностям читач розуміє художню мову, специфічною здатністю якої є її образність.

На жаль, за даними відомих фахівців у галузі вивчення мови, мовні здібності учнів мало вивчені. Ні в психології, ні в психолінгвістиці, ні в методиці викладання української мови та літератури поки немає спеціальних досліджень, присвячених мовним здібностям, їх сутності й структурі.

Для цілеспрямованого формування і розвитку компонентів мовних здібностей завдяки зусиллям вчителів-практиків і вчителів-методистів вже є досить багато апробованих методичних прийомів. Зокрема, для розвитку почуття слова і почуття стилю учнів можуть бути рекомендовані наступні завдання:

1. Замість пропущених у віршованому або прозовому тексті тропів підібрати свої художні засоби, мотивуючи свій вибір.

2. На основі читання невеликого уривку із будь-якого твору назвати його автора.
3. Порівняти два твори різних авторів на одну і ту ж тему, але різних за стилем і художній майстерності.
4. Вивчити творчий досвід роботи того чи іншого автора над мовою своїх творів.
5. Самостійно скласти який-небудь твір (завдяки роботі над словом мовленнєві здібності розвиваються найбільш успішно).

Однак в існуючих підручниках психології та в навчальних посібниках з методики викладання літератури в школі ці питання не розглядаються. У результаті вчитель-словесник часто не в змозі психологічно грамотно розвивати літературні здібності школярів. Пробудити в учнів інтерес до творчості, збагачення інтелектуального, культурного потенціалу можна лише тоді, коли завдяки особистісному потенціалу вони переосмислюватимуть швидкоплинні обставини, які постійно виникають у навколишній дійсності. Навчальний процес треба орієнтувати на формування в учнів інтегрального творчого мислення: художньо-образного, наукового, наочно-дієвого. За цієї умови пробуджується стан «розумового осяяння», «мисленнєвого катарсису» і особливо часто такий особистісний стан досягається у процесі літературної творчості. Завдяки літературній творчості старшокласники спроможні виявляти творчий потенціал, «розумове осяяння» і в життєвому, і в діловому, і в науковому, і в художньому, і в філософському контекстах. Тому необхідно теоретично сформулювати і методично доцільно розв'язати проблему формування у старшокласників інтересу до літературної творчості. Для старшокласників властиво звертатися до власної творчості, тому «необхідно створити атмосферу схвалення творчості, поваги до неї... Література є не тільки предметом вивчення, але й полем для творчої діяльності» (Г. Токмань).

Важлива роль у розвитку літературної творчої діяльності старшокласників належить позакласній діяльності. Серед ефективних форм позакласної діяльності у процесі вивчення літератури в навчальному закладі,

наприклад, Н. Волошина називає літературні вечори, концерти, вечори власної учнівської творчості, видання шкільного літературного альманаху, конкурси на кращий учнівський твір, літературні олімпіади, екскурсії, зустрічі з письменниками, людьми різних професій, учасниками героїчних подій, літературні вікторини, наукові конференції шкільної молоді, читацькі конференції, літературні диспути, драматичні, літературно-мистецькі та літературно-творчі гуртки тощо. Залучати до літературної творчості, на думку науковця, варто не лише учнів літературно обдарованих, а й тих, хто виявляє інтерес[4].

Сьогодні є необхідність створення науково обґрунтованої методичної системи з розвитку літературно-творчих здібностей старшокласників засобами різних видів мистецтв під час вивчення літератури. З метою формування у старшокласників стійкого літературно-творчого інтересу важливо технологічно забезпечити цілісний освітній простір на уроках української літератури: збуджувати мотиваційно-ціннісне ставлення до літературної творчості, формувати систему літературних знань, розвивати літературно-творче мислення та художню уяву, навчати способам виконання літературно-творчих завдань, особливо важливо забезпечити синтез літературної творчості з іншими видами української та зарубіжної художньої культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волошина Н. Й. Естетичне виховання учнів у процесі вивчення літератури / Н. Й. Волошина. – К.: Рад. Школа, 1985. – 102 с.
2. Виготський Л.С. Уява і творчість у дитячому віці: Психол. нарис: Кн. для вчителя/Л. С. Виготський. - М.: Просвещение, 1991. - 93с.
3. Корсунский Е.А. Развитие литературных способностей школьников : Учеб. пособие к спецкурсу / Е. А. Корсунский;

Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена 1 86-11/534 1 86-11/536 Л. : ЛГПИ, 1985.

4. Наукові основи методики літератури: навчально-методичний посібник / [за ред. Н.Й. Волошиної]. – К. : Ленвіт, 2002. – 344 с.
5. Токмань Г. Л. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція / Г. Л. Токмань. – К.: Міленіум, 2002. – 320 с.

Наукове видання

Перші Волошинські читання

Теорія і методика навчання української літератури: актуальні проблеми

Збірник наукових праць

Підписано до друку 15.01.2015

Видавництво «Педагогічна думка»

С. 358-364